

Miscellanea

Föredrag om Sigfrid Aronus Forsius hållet vid Lärdomshistoriska samfundets årsmöte i Rikssalen 12/5 1935

JOHAN NORDSTRÖM

UTGIVEN MED KOMMENTARER AV
KJELL LEKEBY*

Förord

Sigfrid Aronus Forsius verk *Physica*, en allomfattande naturlära på svenska från 1611, ger ett återsken av de lärda föreställningar om den naturliga världen som förekom i det tidiga 1600-talets Sverige. Det var ämnet för Johan Nordströms föredrag vid Lärdomshistoriska samfundets första årsmöte i Rikssalen på Uppsala slott den 12 maj 1935. Föredragshållaren hade utnämnts 1932 till förste innehavaren av den carlbergska professuren i det nyinrättade ämnet idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Två år senare, 1934, tog han initiativet till bildandet av Lärdomshistoriska samfundet. Vid dess första årsmöte den 12 maj året därefter valdes han till sekreterare tillika redaktör för dess årsbok *Lychnos* som skulle komma med sitt första nummer 1936. Det var som sekreterare i detta nya samfund som föredragshållaren, professor Nordström, äntrade podiet, lade det handskrivna manuskriptet framför sig, blickade ut över den församlade skaran av lärdomsvänner – och sorlet tystnade.

Det är detta föreläsningsmanuskript som här nu ges ut, transkriberad och kommenterad av Kjell Lekeby. I föredraget ger Nordström först och främst en initierad och åskådlig framställning av Forsius tankevärld. Som en av få tillhör Nordström dem som verkligen försökt tränga sig in i Forsius naturfilosofiska tänkande, sätta det i sitt sammanhang i övergången

*Filosofie magister i idé- och lärdomshistoria, kjell.lekeby@gmail.com

mellan den ännu dominerande aristoteliska filosofin och den begynnande nya naturvetenskapen. Nordström var en av tidens främsta kännare av det svenska 1600-talet, författare till nydanande studier av bland annat Georg Stiernhielms filosofiska tänkande och av den götiska traditionen. Det här var hans epok. När han höll sitt tal denna majkväll 1935 förelåg, uppenbarligen, en mer eller mindre fullständig transkription av Forsius *Physica*, ur vilken han flitigt citerade. Emellertid skulle det dröja ända till 1952 innan Forsius verk kom i tryck, men då utan vare sig utgivarens förord eller kommentarer. Så detta föredrag är vad vi har av Nordströms Forsiustolkning. Vad *Physica*-utgåvans fördröjning berodde på är okänt. Under dessa år utgav han elva digra volymer Lärdomshistoriska samfundets årsbok.

Föredraget ger inte bara inblickar i Forsius tankevärld, det ger också en god bild av den nordströmska skolans program: idé- och lärdomshistoriens betydelse för skapandet av en vidare historiesyn, där inlevelse och historisk förståelse stod i centrum. I allmänna historieverk, förklarar Nordström, kan man utan svårighet hitta uppgifter om tidens yttre händelser, men vill man veta något om människans inre, om hennes kunskaper, intressen och världsåskådning står inte mycket att finna. Han vill fånga tidsavsnittens föreställningsvärld, ”den andliga atmosfär i vilken dessa generationer levde och verkade.” Han vill skapa en levande kontakt med det förflutna, ge historien anda och liv. ”Utän denna kunskap förbliva det förgångnas gestalter väsenslösa skuggor”. I detta föredrag träder så tänkaren Forsius fram ur det förgångnas skuggor.

Dagen efter, den 13 maj, gav *Upsala Nya Tidning* ett fylligt referat av Nordströms föredrag. Det meddelades att ”Föredraget hälsades med livliga applåder”. Och efteråt följde supé på Gillet.

David Dunér

Utgivarens förord

Föreliggande text förvaras på Uppsala universitetsbibliotek, handskrifts-avdelningen, Johan Nordströms efterlämnade papper, okatalogiserat, 495 g:1 (ligger i en kartong med Forsiusdokument). Flera utkast till ett föredrag av Nordström finns bland hans papper. Han verkar ha börjat om flera gånger men den text som här ges ut verkar vara den version han höll. Förkortningarna i texten är utskrivna och titlar kursiverade vilket författaren inte gjort eftersom det var ett utkast till ett föredrag, ej avsett att tryckas. Texten har redigerats för att språket skulle lämpa sig för tryck. Dock är inget väsentligt ändrat eller tillagt. Om Nordström, se Sten Lindroth i *Svenskt biografiskt lexikon*.

Kjell Lekeby

Föredrag om Sigfrid Aronus Forsius
hållet vid Lärdomshistoriska samfundets årsmöte
i Rikssalen 12/5 1935

Det arbete, jag i dag har valt att tala om, Mäst[er] Sigfrid Aronus Forsius *Physica*, torde vare ett för de flesta knappt till namnet känt verk. Och dock är det utan tvivel den intressantaste källa vi ha för studiet av de föreställningar om den naturliga världen, inom vilkas verkningskrets bildade människor under vårt tidiga 1600-tal växte upp. Vi kunna egentligen icke påstå, att vi i allmänhet veta särdeles mycket om sådana saker och en vetgirig person, som icke har alldeles speciella studiemöjligheter, kan verkligen icke så lätt få sin nyfikenhet tillfredsställd. Går han till våra allmänna historieverk får han utan svårighet sitt lystmäte i fråga om tidens yttre händelser: krigen, de diplomatiska aktionerna, den politiska och ekonomiska utvecklingen, kanske också ett och annat om den materiella odlingen, om levnadssätt och seder.

Men vill han veta något om vad denna tids människa tänkte och trodde, så blir han icke hjälpt med en eller annan flyktig antydning, som han möjligen kan uppspåra. Snävheten i vårt begrepp om vad en skildring av vårt folks historia bör innehålla, bundenheten vid en tradition, vars makt över våra tankevanor de flesta aldrig reflektera över. Allt detta vålla att mycket väsentliga områden, som borde höra till den allmänna historiebilden, även ligga obelysta.

Av en biografi över en bekant man begära vi icke blott de yttre data i hans liv, vi begära också att få veta något om hans inre människa, om hans kunskaper, hans intressen, hans världsåskådning. Ett folks historia är deras biografi och den borde på samma sätt ge oss skildringen av tidsavsnittens föreställningsvärld, göra oss förtrogna med de meningar om religionen, om naturen, om historien, om människan, som spridda från vetenskapens verkstäder i växlande grader av klarhet, utgjorde den andliga atmosfär i vilken dessa generationer levde och verkade. Utan denna kunskap förbliva det förgångnas gestalter väsenslösa skuggor; utan den sakna vi möjlighet att fullt [ut] tolka historiens dokument; utan den vinna vi aldrig den levande kontakt med det förgångna som ensam kan ge historien anda och liv. Att arbeta för en dylik vidare historiesyn, där ligger en av vetenskapshistoriens vitala uppgifter. Först då kan den bliva ett verkligt betydelsefullt element i den allmänna historiska bildningen.

Men jag återvänder till min utgångspunkt efter denna digression, som i dagens anledning må varda tillåten.

Det skulle vara frestande att utförligare få berätta om mästare Sigfrids person och levnadsöden innan jag övergår till hans verk ty de hörde icke till de vanliga. Men den nödvändiga presentationen måste bli helt kort och summarisk.

Det arbete, jag i dag valt att tala om, Mäster Sigfrid Aronus Forsius *Physica*, är ett för sin tid mycket typiskt verk, som i det hela ger en god föreställning om hur den naturliga världen tedde sig för folk av en viss bildning under Karl IX:s och Gustav Adolfs tid och länge ännu.

Sigfrid Aronus Forsius föddes i Helsingfors, troligen någon gång omkring 1560 och kom efter studier i Upsala på 1590-talet, om vilka vi intet känna, och måhända ock vid tyska universitet, i hertig Karls tjänst.¹ En tid tjänstgjorde han i armén som fältpredikant, och vid ett tillfälle sändes han på en årslång expedition till Lappmarken för att utreda vissa gränsfrågor, varunder han också utförde polhöjdsbestämningar och andra geografiska arbeten; under åren 1608–11 var han professor i astronomi i Upsala men kom därefter till Stockholm som *astronomus regius* (hovastro- nom och astrolog) med vilken syssla han snart genom Gustav Adolfs be- vågenhet kunde förena befattningen som kyrkoherde vid Riddarholms- församlingen. År 1615 inträffade händelser, som vållade hans avgång från denna tjänst. Varuti dessa bestodo kände icke hans ypperste biograf, Fredrik Vilhelm Pipping, som 1858 publicerade den hittills värdefullaste levnadsteckningen över honom, men tack vare lyckliga arkivfynd i Stock- holm, kunde Nils Ahnlund för några år sedan i sin bok *Svensk sägen och hävd* ge ett besked härom, som ställer mäster Sigfrid, vilken då nyss utgivit sina av bot och domedagsstämningar burna *Andeliga psalmer och wisor*, i en för hans prästerliga reputation föga gynnsam belysning.²

I dessa aktstycken uppträder Forsius som en av huvudpersonerna i ett drama, som börjar med en munter måltid med världiga primörer (bland annat en av mäster Sigfrid egenhändigt tillredd sallat) på hans malmgård [på Riddarholmen] i Stockholm. [Kalaset] urartar till ett vilt slagsmål på grund av gräl om en astronomisk bok mellan värden och hans [objudne] gäst och gamle vän, den bekante Daniel Hiort, vilken utkastad på gården, strax därpå råkar bli dräpt av en annan av gästerna. Stockholms konsisto- rium, som dessutom hade åtskilliga andra utslag av Forsius heta tempe- rament att klaga över, tvang honom att taga avsked. Dock syntes han alltjämt icke ha förlorat kungens nåd vilken dock några år senare 1618 förspilldes, då mäster Sigfrid i ett astrologiskt prognosticon råkade fälla några alltför välvilliga ord om en bonde vid namn Jon, som vid denna tid uppträder och förkunnade sig ha fått profetians gåva och kom en del oro åstad.³

Gustav Adolf lät för några dagar taga Forsius i fängsligt förvar och sänder honom därefter till Upsala att rannsakas inför domkapitlet, varvid han urskuldade sig för sina förhastade uttalanden om den profetiske bon- den men försvarade sin tro på astrologien, för vars otillbörliga utövande han nu ävenledes fick stå till svars.⁴ Härefter har han, tydligen under svåra förhållanden, levat ännu ett par år i Stockholm, där han 1620 utgav

diktsamlingen *Speculum vitae humanae* [Det mänskliga livets spegel], som med bitter levnadsvisdom skildrar stadierna på människans väg från vaggan till den yttersta domen – vars strofer omtryckta i *Bondepraktikans* alla upplagor än i dag på sina håll torde leva i folkets mun.⁵

Vid denna tid fick Forsius genom en adlig gynnare Ekenäs pastorat i Finland. Här verkade han till sin död 1627 [1624] och traditionen, som bevarat åtskilliga minnen av hans märkvärdiga personlighet, berättar om honom liksom om så många andra berömda astrologer att han själv förutsagt dagen och timman för sin hädangång. Forsius ansågs av sin samtid vara en höglärd man, även om meningarna om hans personlighet för övrigt voro synnerligen delade. Några större alster av sina lärda mödor fick han dock aldrig tillfälle att utgiva – en rad av almanackor och astrologiska prognostica och dylika smärre skrifter var det enda han publicerade. *Physican*, hans största verk, blev aldrig tryckt och skall äntligen i år, mera än 300 år efter hans död, utkomma i dagsljuset.⁶ Troligen påbörjade han detta arbete under sin professorstid i Upsala; fullbordat blev det i Stockholm år 1611 och fyller en volym på 800 sidor, skriven med sin författares jämna och klara stil. Om detta sitt verk och andra fullbordade eller påbörjade arbeten talar mästern Sigfrid i sin dedikation till G[ustav] Ad[olf] av sin *Prognostica till år 1614*, där han ävenledes, för att stimulera sin kungliga herres naturvetenskapliga intresse och ambition som en de lärda konsternas gynnare, erinrar om höga historiska föredömen:

”Allernådigstekonung”, heter det här, ”ibland alt det människan sitt sinne med förlust kan, är intet lustigare än Naturens eller Guds verks beskodande. Alexander Magnus använde åttiohundrade pund, det är 480 000 kronor därtill, att Aristoteles Djurens historia beskriva skulle, och förordnade till honom några hundrade jägare, fåglafångiare och fiskiare, som lefwande djur till honom föra skulle, och släppa dem i djurgårdar, fågelaburar och fiskedammar. Och Alphons the Aragoners konung, kostade 400 000 gyllen på lärda män, som uträknade the astronomiska tavlor som man Alfonsinas [planettabeller] kallar. Ja, icke allena the sinnrike philosophi utan och höge kongar och potentater och ädlingar hava med stor lust övat sig sielfue i Physica och the matematiske konster som därav kallades *Artes liberales*, det är frie, frelse eller ädle konster. I deras hop som till sådana konster lust hava bekänner jag sannerliga E[ders] K[ungliga] M[ajestä]t vara, det E. K. M. därmed haver låtit påskina, att E. K. M. mig till den astronomiska Profession här i vårt käre Fädernesland med et nödortfigt uppehälle nådeligen försörjt och beställt haver. Jag lovar mig och så därutinnan samt i andra naturlige konster min högsta flit göra wela och dem mitt kära Fädernesland beskriwa, såsom jag och så hela Naturens eller the naturlige tings beskriwelse som man *Physica* kallar, samt alle Metallens, Mineralers och Edlestenars description med ett stort arbete, på

svenskt tungomål allredo författadt hafver. Alle Diurs, Fiskars och Foglars art känner jag förhanden, av andre vidlöftige Böker, korteligen att sammanfatta. Allehanda träds, gräsers och kryddors slagh, helst de som hos oss finnas haver jag i sinnet med deras dygder av åtskillige herbariis sammanleta, och ther man med tiden, wil Gud, råd och förmögenhet därtill kan få, at man dem igenom trycket med sina egentlige figurer androm kan meddela, så vil jag det menige [allmänna] bästa här med till godo tjäna.”⁷

Huruvida de zoologiska och botaniska arbeten, Forsius här nämner någonsin blevo fullbordade vet man icke; några spår av dem finnas veterligen icke bevarade. Det mineralogiska arbetet utkom posthumt 1643.⁸ Om Gustaf Adolf ej synes ha varit benägen att gentemot Forsius visa samma upplysta liberalitet som Alex[ander] d[en] Store gentemot Aristoteles – hans stora donation till Upsala universitet var dock det klassiska föredömet värdig – så tog han likväl år 1626 uppenbarligen på Joh[annes] Bureus inrådan ett initiativ till *Physicans* tryckning och avfärdade ett brev till professorerna i Upsala, vari han betonade önskvärdheten att de boklige konster bleve tillgängliga på vårt modersmål för dem som icke kunde kosta på sig at lära latin och begärde de lärdes utlåtande om Forsii *Physica*. Vore den ej till deras belåtenhet skulle de förbättra den, på det att den sedan med det första måtte utgå av trycket. En och annan kritisk anmärkning i marginalerna visar också att boken varit föremål för granskning. Ett fullständigt förslag till titelsida som skrivits av därvarande professorn i medicin o[ch] fysik Chesnecopherus [Ekekista] tyder på en förestående befordran till trycket, som emellertid av en eller annan anledning dock icke kom till stånd. Handskriften synes sedan ha varit i Burei ägo, och efter hans död uptogs frågan om *Physicans* tryckning på nytt, denna gång av Burei måg, riksantikvariern Axehiell som 1652 utverkade ett nytt kungl[igt] brev till prof[essorerna] i Upsala med begäran om deras censur. Denna gång blev svaret bestämt avrådande; särskilt kritisk var den arge aristotelikern Istmenius som tydligen fann fysikans paracelsiska kätterier anstötliga; ännu ett halft århundrande senare kom *Physicans* tryckning på tal: denna gång var det Paracelsusbeundraren Urban Hiärne, som önskade göra den tillgänglig för den läsande allmänheten. Forsii verk var sålunda icke bortglömt och kan säkerligen haft sina läsare förutom originalhandskriften, som efter hand kom i antikvitetskollegiets samlingar, och därefter till K[un]gl. Bibl[ioteket] finnas två fullständiga avskrifter från 1620-talet bevarade.

Physican är den enda allmänna naturlära på svenska som vi äga från 1600-talet och har redan därigenom sitt stora intresse som ett språkligt monument. För första gången finna vi här ett genomfört försök till en svensk filosofisk terminologi. Verkets botaniska och zoologiska delar äro också ur nomenklaturens synpunkt värd all uppmärksamhet. För språk-

männen torde de ej sällan förekommande finlandssvenska dialektdragen vara intressanta. För övrigt förräder den språkliga framställningen ofta författarens poetiska ådra; prosan får ofta en lyrisk klang och verkets skilda böcker avslutas med högstämda psaltarparafrafer om naturens under.

Physican avspeglar på ett utomordentligt intressant sätt det allmänna läget inom naturfilosofin i Europa på denna tid. Alltjämt går den bildade världen i antikens skola och även om allt talrikare kritiker av aristotelismen, detta tvåtusenåriga filosofem, som sedan högmedeltiden behärskat det europeiska tänkandet, under 1500-talet börja uppträda på skådebanan, sker det som regel i hägnet av andra antika auktoriteter, som bättre ansågs ha förmedlat till eftervärlden den gyllene ålderns fullkomliga visdom. Men trots alla angrepp utifrån och trots alla de inre svagheter i systemet, som de otaliga kontroverserna mellan dess egna förfäktare blottade, var aristotelismen vid 1600-talets ingång den absolut härskande universitetsfilosofin vid de europeiska lärosätena, betraktad som vetenskapens sista ord och det sunda förnuftets filosofi, vilken det gällde att med all makt försvara mot de nya påfunden. Detta gäller icke minst den protestantiska världen. Visserligen hade Luther utslungat sitt anatema mot ”der verdammte, hochmütige, schalkhafte Heide” men då hela bildningslivet under lutherdomens revolutionära tid slutligen hotades med fullständig upplösning kom Aristotelismen genom [Filip] Melanchton [1497–1560] åter till heders och återvann snabbt sina förlorade positioner. Vid undervisningen i naturvetenskap vid Upsala universitet på Forsius tid begagnade man sålunda ett arbete i aristotelisk fysik, författat av en Marburgprofessor vid namn [Johannes] Magirus [–1596] och uppenbarligen var det en motsvarighet till detta Magiri arbete som Forsius velat åstadkomma. Men dock följer han, som vi skola se, ingalunda slaviskt sin förebild och tvekar icke att, om han finner skäl därtill, förkasta, som han säger, den gamle Aristoteles mening.⁹

I mångt och mycket ansluter han sig därvid till Paracelsus läror som vid denna tid spela en utomordentligt viktig roll icke blott inom medicinen men som en allmän naturfilosofi vars utomordentliga inflytande ännu är långt ifrån utforskat och som tydligt förmärkes på sina håll inom Sveriges lärda värld på Forsii tid. Med den nyare astronomin, med Kopernicus och Tycho Brahes arbeten är han väl förtrogen och tvekar icke att ur den senares forskningsresultat draga de för den aristoteliska kosmologien ruinerande konsekvenserna.

Vad jag i detta föredrag kan ge, blir naturligtvis endast några glimtar ur *Physicans* innehåll. De inledande kapitlen, som ge en framställning av de grundläggande begreppen i den aristoteliska naturfilosofin, äro av alltför subtil natur för att i korthet kunna begripligt framställas; ej heller går jag in på den antropologi o[ch] psykologi varmed verket avslutas. Vad jag kan

göra är endast att försöka ge några konturer av den världsbild och natursyn, som möter oss i mästare Sigfrids verk.

”Then Alzmächtige alltings skapare”, så lyder *Physicans* inledningsord, ”haver hela Naturen med alle sine delar, egendomar och tillbehör, visligen och underliga skapat och näst himmelska andar haver han bland djuren Menniskan allena med en odödelig och förnuftig själ begåvat och inimpat, till att beskåda hela Naturen, det stora och vida och härligen beprydda skodehuset, uti vilket mycket härligit, lustigt och liufligit synas kan, över vilket människan sig kan förundra och vända sin hug till dess kontemplation på det hon måtte komma till deres orsaker och deres varelses rätta kunskap, och sist ifrå werket till själva Skaparen. Detta är människans rätta arbete, som henne bäst tienligit är, eljes skil[jer] hon sig icke frå en oxe, som ock ser lika som hon, om hon icke vet bruka skålet och förnuftet”.¹⁰

Detta vida och luftiga skådehus som höjer sitt mäktiga valv över den betraktande människan i dess mitt, har icke, som Aristoteles förmenar, existerat av evighet – detta var ju en av de punkter, på vilka den kristna filosofien, upplyst av Den Hel[iga] Skrift, visste bättre besked än den hedniska tänkaren. Liksom världen en gång skapats av Gud, så skall den också en gång förgås eller åtminstone förvandlas och denna tid är snart inne – enligt en på ett Talmudord stödd mening, som särskilt genom Melanchton blivit mycket gängse inom den protestantiska världen, skulle tiden från skapelsen till domen utgöra 6000 år och man närmade sig nu slutet av det sista årtusendet.

”Är ock det icke ringa tecken – heter det i *Physican* – at världen lika som lam av ålder begynner at skrida till undergång, nämligen att solen nu mycket närmare till jorden är kommen, än hon war i Ptolemaei tid, på det hon den förlamade och svaga jorden med sin närhet desto bättre kunde värma och uppfriksa. Så haver icke heller Solen alldeles sine förre krafter, till att skina, värma och föda låta. Elementen äro av ålder försvagade, och människans ålder har så mycket tagit av, att där fäderne levde i många hundrade år, där kan man nu sällan nå till 70 eller åt högst 80 år, ja många hava grå hår in på sitt 30 år och hinna icke till 50 eller 60, förrän de bliva alldeles orörlige och barnslige.”¹¹

Detta universum, som utbreder sig för våra blickar, uppfyllt av levande väsen, är självt i sin totalitet en levande kropp, genomströmmad av en allmänlig själ. Denna panpsychism, upptagen ur platoniska och stoiska traditioner, var en under dessa tider inom anti-aristoteliska filosofem mycket gängse åsikt och Forsius har närmast upptagit den från mästaren Paracelsus. ”Wi skulle icke den store världen [Makrokosmen] som är moder till alle ting, sit liv hava?”

Detta världsalld, vars väldiga sfär enligt astronomernas kalkyler har en omkrets av 11 664 000 mil, är uppbyggt av de fyra elementen, åt vilka

skaparen förordnat var sin bestämda ort, ”så at then ena delen runt omvärver den andra lika som uti en lök”. I dess centrum befinner sig jorden. Forsius känner och beundrar Copernicus men hans heliocentriska teori finner han dock icke acceptabel, då den strider mot den heliga skrift som ju förtäljer att det var solen och icke jorden som hejdade sitt lopp i Ajalons dal.¹²

Han kvarstår alltså med Tyge Brahe på den traditionella kosmologiens ståndpunkt men han invecklar sig i en viss motsägelse, då han dels motiverar denna jordens belägenhet som universums orörliga medelpunkt genom hänvisning till Aristoteles lära om tyngden som en kropps egenkap att röra sig mot universums medelpunkt, dels anser sig böra förklara, varför jorden som det tyngsta elementet ej faller ut genom de lättare och tunnare elementen, som omgiva henne, genom att använda en bild av Paracelsus som liknar världen vid ett ägg, vars vita har, som han säger, en kaotisk art, som tvingar gulan att förbli på sin plats. Dyliga oförmedlat till varandra stående meningar äro f[ör] ö[vrigt] icke ovanliga hos Forsius.

Även jorden som sådan betraktar Forsius som ett levande djur. I detta förhållande menar han sig ha funnit lösningen av problemet om ebb och flod som gemenligen ansågs förorsakas av månens inverkan. Den närmaste orsaken är emellertid enligt mästern Sigfrids mening jordens väldiga andedrag, varvid den genom sina strupar, vilka äro havsvalg [bottenlöst djup i havet] av den art som Muskoströmmen [sic] utanför Norge insuger havsvattnet, vilket sprider sig som blod i dess ådror. Då vattenmassorna sedan strömma tillbaka uppstår flodfenomenet. Med hjälp av denna teori menar sig Forsius också kunna förklara uppkomsten av källor och floder, vilka han sålunda ansåg springa i dagen ur jordens ådror genom trycket av deras andedrag.

För varje element beskriver *Physican* alla de olika slags ting och levande väsen som där ha sin naturliga boning. Mineralogien ägnar han i avsnittet om jordens element ett stort intresse och redogör efter antika och moderna auktoriteter med stor utförlighet för de ädla stenarnas *occulta* [ockulta] egenskaper. Gärna ville man äga den stenen *hyacinthus* ”som styrker hjärtat, gör glatt mod, bevarar en färdeman för ont och gör honom täckelig [behaglig] i härberget”, måhända också en *amethyst* borde finnas i förrådet, vilken enligt Aristoteles ”fördriver druckenhet av vin, om man håller honom intill navlan, och motstår infallande krankhet.” I fråga om metallerna delar han *paracelsisternas* mening att de äga liv och växa och han tvivlar icke på att man genom den kemiska konsten kan tillbereda ett sannskyldigt och gott guld, en konst, i vilken han betecknar Paracelsus som den efter *Hermes Trismegistus* störste mästaren. I detta sammanhang kommer mästern Sigfrid också in på den aktuella diskussionen, som pågick mellan *galenister* och *paracelsister*, om möjligheten att framkalla *aurum*

potabile, ett till läkedom gagneligt drickbart guld. Denna fråga, menar han, förfarenheten ha besvarat, ty de chymiska läkarna tillreda så och bruka med framgång denna underbara medicin, ”till smak och lukt dyrbar och outsäjelig, så att intet ting därvid liknas kan”.

Jordens växt- och djurvärld får också sina kapitel. Exotiskt och inhemskt presenteras med samma intresse. Sedan Olaus Magnus dagar hade knappast någon svensk lärd ägnat vår naturalhistoria någon uppmärksamhet och Forsius skildring torde erbjuda icke så litet av intresse.¹³ Egna observationer saknas ej – här och var skymta bl[and] a[nnat] minnen från den stora Lapplandsfärden, från vilken han även i andra sammanhang har ett och annat att berätta, bl[and] a[nnat] om lapparnas trolltrumma och sättet att bruka den.

I det botaniska avsnittet visar han sig på tal om växternas medicinska egenskaper hylla den paracelsiska läran om signaturerna enligt vilken Skaparen utrustat naturen med en viss gestalt, färg o[ch] s[å] v[idare] för att ge en fingervisning om mot vilka sjukdomar de kunna användas.

I det zoologiska partiet blandas, som fallet vanligen är, dåtidens naturhistoriska arbeten, verklighet och fabel på ett förbryllande sätt tillsammans. Alla antikens fabeldjur, skepparhistoriernas fantastiska havsvidunder, allt omtalat med samma troskyldiga allvar som en säl eller en abborre; den bild av den stora sjöormen i färd med att sluka en skeppsbesättning, som finnes bland mästern Sigfrids egenhändiga illustrationer till sitt arbete, är kopierad efter Konrad Gesners *Historia animalium*, 1500-talets berömdaste zoologiska verk.¹⁴

Ett annat mycket framträdande drag i Forsii djurbeskrivning, som också allttjämt förekom i tidens tongivande verk är lusten för det symboliska. Försynen har överallt omgivit oss med levande sinnebilder för att väcka vår eftertanke och bidra till vår moraliska fostran. Särskilt värdefull är sålunda den lärdom vi kunna draga av påfågeln, som är en spegel, i vilken de högmodiga ha gott av att beskåda sig själva:

”När han ser sin stjärt högmodas han av sin skönhet, och upplyfter sitt huvud därav, men när han får se sina fötter att de äro lede, och lika som spetälske, giver han ett klagoskri och fäller hovudet. Såsom den fågeln är en högmods spegel, så borde med rätta alla högmodiga bespegla sig i hans gärning, och se på våre spetälske och syndige fötter, avkomst, handel och vandel, och göra däröver ett klagoskri för Gud i himmelen och nedfälla hovudet.”¹⁵

I den avslutande lovsalmen över jordens element målar mästern Sigfrid av djurlivet på jorden, en paradisisk idyll, där lejon, tigrar och parder [sic] förlusta sig i den gröna skuggan och enhörningen, elefanten och kamelen förundra sig över den ljuvliga sången från näktergalar och trastar, pape-

gojor, svanar och drommar [sic] – Tidens fantasi skådade gärna tillvaron i ett bibliskt ljus där den höjde sig till poesi!

Det andra elementet är vattnet, som på skapelsens första dag helt omvärde jorden, vilken då enligt mångas mening bör ha varit utan några ojämnheter, ett fullkomligt klot. På gudomlig befallning måste det emellertid lämna sitt naturliga rum och draga sig tillbaka uti jordenes kulor och grifter, emedan Gud fann det vara av nöden, att landdjuren hade en torr ort att vistas uppå. Med detta element voro allehanda svåra problem förknippade. Varför svämmar ej havet över trots alla tillflöden? Varför är havet salt? Hur uppkommer floder och källor? Vad är anledningen till ebb och flod? Forsius svar på de två sista frågorna ha vi redan hört och hans reflexioner över de första måste vi här gå förbi.

Efter vattnet följer luftens krets, som sträcker sig föga högre än de högsta bergstopparna. Här skildrar nu mäster Sigfrid hur de meteorologiska fenomenen födas ur uppstigande jorrdunster och vattenångor genom solens värme och stjärnornas krafter – allt i ungefärlig överensstämmelse med aristoteliska teser. Sålunda föder kometer och andra eldsmeteor: pilar, bjälkar, spingande getter o[ch] s[å] v[idare]. Somliga av dessa eldsmeteorer ha dock enligt Forsii mening knappast ett naturligt ursprung men äro verk av onda andar, trollkonor, vattenandar och sjöråd. Av det slaget äro troligen de flygande drakarna, vilka flyga mellan bergen och visa sig, där någon skall ligga förborgad, lockelden som locka färdefolk av deras väg, sjöeld, som visar sej på havet i storm. Folktrons makter spela f[ör] ö[vrigt] i mäster Sigfrids fantasi en tydlig roll liksom hos Paracelsus och det är ganska märkvärdigt att se huru han kan dubblera sin naturförklaring genom att låta folkliga fantasiväsen av detta slag uppträda sida vid sida med de substantiella former som i den aristoteliska naturfilosofien äro tingens närmaste orsaker och verkare.

Så skildras vidare, hur tordön och ljungheld, moln, regn, snö och vindar, vädersolar och bimånar och mera sådant födas i luftens region. Naturligtvis få vi även veta, vilka Guds vredes tecken, kometer, vädersolar o[ch] d[yligt] äro. Därom yttrar sig Forsius i den efter detta avsnitt följande psalmen som är ett utmärkt prov på hans förmåga att i en upphöjd stil skildra naturens mäktiga skådespel och som också förträffligt karaktäriserar den gängse uppfattningen om kometers och andra himmelsteckens skräckinjagande vittnesbörd.

O Herre vår Herre, hurw mächtig, stoort och underligt är titt
nampn i hela werlden!

Tin underligh werck beröma tin Alzmechtighet, tin wijsshet seer man
i alt thet som tu giordt hafuer.

Wädret Hafuer tu tilldelt sina wissa ortar, och thet suåra molnet later
tu ther mitt uthi uppehållas.

Tu later thet flygha såsom en fogel, såsom itt skep later tu thet framsegla.

Af wädret, watnet och Iorden, later tu vunder födhas, så att Creaturen måste bäfua ther före.

Tu later vunderlige Eldzlåghar i wädret tändas, af Iordennes rök later tu vnder synas.

O Herre Himmelens Herre, hurw härligit är titt namn på Iorden!

I skynom flyghe tine brinnande pijlar, tin wärck spela för tigh som kijdh på bärghen.

Titt Rijss later tu see i wädret, thet förskräcker the höghe bergh i werlden.

Landen see thet och försmächta, theas dötror af hunger ragha, theas vnge drengiar för suärdet falla.

Märker doch thetta i Konungar på Iorden, som wthan fruchtan alt wäld och orätt drijfuen, och upäthen then usle såsom sämlor.

I skolen sampt medh the ringe lwtha.

Rijset skall edher icke skona.

I prålen medh edre skoth och konstighe Raketer, I laten edart don i Landet höras.

Seer up hurw mine Raketer flyghe, för mitt ansichte himmelens krafter bäfua.

Mine skoth i wädret dundera, säghe Herren, min eld förbränner bergh och skoghar.

Mine lodh söndersprängia Hälleberghen, och blåtta Iordennes grundwalar.

När iagh min skoth later höra alt lefuande bäfuar, hela Iorden sigh ther före rister.

Iagh i itt ögnabläck upbränner stoor skattar, min eld the stora trädh på bärgheten sönderklyfuer.

Mijne vnder för migh i wädret leka, för them af fruchtan alle händer falla.

Migh alle ting i wädret tiena, moln, hagel, snö, dimba, och stormwädher.

Iagh hafuer thet alt menniskian till godho skapat, när iagh wredgas, till hämd iagh thet wthsänder.

Låfuer Herran alt thet han skapat hafuer, alt thet i wädret suäfuer låfue herran.

Moln, thordön, och liungeld låfuer herran, låfuer hans namn i himmels eldar.

Honom låfuer regn, snö och dimba, rijmfrost, hagel, och daggen hans härlighet låfue.

Ach Herre wår Herre, hurw härligit är titt namn på Iorden!¹⁶

Nu följer i Forsius kosmiska skema [sic] efter luften det fjärde och översta elementet, som han kallar himmelen, omslutet av firmamentet, som likt ett världsäggets skal håller elementen samman.

Denna övergång var för dem som vant sig att betrakta universum med Aristoteles ögon ett fullkomligt revolutionärt påhitt. I den aristoteliska fysiken hade man fått lära sig, att det fjärde elementet var elden och ingalunda himlen, elden det lättaste och finaste av elementen, alstrad av den nedersta himlasfärens friktion mot den uppträngande luften under dess snabba vardagsomlopp, i vilken den rycktes med av den översta sfärens genom de mellanliggande himlarna förmedlade rörelse från öster till väster på 24 timmar. Från denna elementariska eld slungades så värme ned i de nedra elementregionerna som livets och alstringens viktigaste instrument.

Paracelsus hade som den förste förnekat denna fundamentala sats i den aristoteliska fysiken och Forsius följer här i hans spår. Elden är intet element men den första av de tre grundsubstanser svavel, salt och kvicksilver av vilka alla element i sin tur voro sammansatta. Elden är sålunda en beståndsdel i alla element och särdeles i himmelen, som Forsius nu med Paracelsus låter vidtaga vid luftens övre gräns. Att vidare betrakta himmelen som ett element av samma slag som de tre andra, visserligen som det äldste, och därtill karaktärisera den som ett ”tunt och subtilt väder” tedde sig ur aristotelisk synpunkt som en icke mindre [än en] orimlighet. Hade icke Aristoteles med de mest övertygande skäl ådagalagt, att den himmelska regionen av världen var från den elementariska fullkomligt väsenskind? Den elementariska regionen var den ständiga växlingens, födelsens och förgängelsens ort. Den himmelska regionen var av ett förgängligt stoff som icke hade någon kvalitet gemensam med elementens i den lägre världen. Den bestod av fasta genomskinliga i ständigt kretslopp varande sfärer, koncentriskt välvda över varandra, i vilka stjärnor och planeter utgjorde förtätningar och därför hade sin lysande förmåga. Månens sfär, gränsen mot den sublunära världen, var den nedersta och därefter följer de övriga sex planethimlarna. Över dem välvde sig fixstjärnornas sfär och därpå följde två stjärnlösa sfärer, som efter Aristoteles tid upptäckts av astronomerna.

Enligt Forsius mening kunde alltså denna lära icke längre upprätthållas. Han har studerat Tycho Brahe och erinrar därom, att kometer – vilka ju enligt den aristoteliska meteorologien tillhörde den sublunära världen – kunnat iakttagas ilande fram ovan månen och andra planeter, vilket icke varit möjligt, om fasta himmelssfärer hindrat deras väg.

Planeternas och fixstjärnornas himmel är endast en – ”ett rent och subtilt etheriskt väder, uthi vilket genom den första skapelsens kraft och ordning planeter (och stjärnor) wandra sin regulariske vägh i en viss bestämdan [sic] tid såsom foglen (ändock oordentliga) flyger i vädret, fisken semar i watnet.” Den dagliga rörelsen från öster till väster förklarar Forsius genom ytterligare en himmel ovan stjärnhimlen, som alltså motsvarar vad aristotelikerna kallade *primum mobile*. Därefter vidtager, tillfogar

mäster Sigfrid, ”Coelum Empyreum, som the mena wara en örörlig och ganska ljus himmel, Guds och alla salige sjäalars boning och säte, till vilken S. Påwel [Paulus] säger sig wara uppryckt där han hörde osägelige ting”.

Enligt den aristoteliska fysiken beror allt liv, all förändring i den sublunära världen av den värme som alstras av himlasfärernas rörelse och av solens och övriga himlakroppars ljus, varjämte stjärnor och planeter dessutom äga sina särskildt hemlighetsfulla krafter, som på skilda sätt påverka det jordiska skeendet. Med den uppfattning av himmelens mekanik som Forsius företräder, måste ju detta himmelens verkande i den första av dessa punkter förklaras på annat sätt: den jordiska värmen har icke sin orsak i sfärernas rotation men i himlakropparnas och då framför allt solens eldsnatur – enligt aristotelisk uppfattning är solen nämligen icke varm ehuru dess ljus har en förmåga att värma. Men ifråga om stjärnornas ockulta egenskaper delar han helt den antika astrologins meningar. Med dess huvudarbete, Ptolemaios *Quadripatitum* [Tetrabiblos] och dess moderna utläggare, Cardanus och andra, är han väl förtrogen och skildrar utförligt och målande dessa stjärnornas och planeternas hemlighetsfulla roll i världens styrelse, i naturens liv, i människors och länders öden.¹⁷

”Planeterne” – skriver mäster Sigfrid – ”haver Gud i himmelen gjort lijka som wisse ständer i ett rike, med en skön ordentlig politi, till att beställa och uträtta alle wärv och ärender i hela världene. Solen är konungen på sin tron; de andre planeter äro lika som solennes drabanter och ständer, som bliva utsände till att uträtta hennes befalning och sitt naturliga kall och ämbete. Understundom församla de sig kring solen, och hålla där ett möte eller herredag, och bliva igen utsände var på sin väg, och när de komma något ifrån henne, begynna de gå igen tillbaka, och stå en tid stilla lika som de nödigt ville skilias ifrå deres herre och konung.”¹⁸

Till astrologiska förutsägelser som gingo utöver väderleksspådomens område, var tidens inställning tämligen vacklande. Lutheranerna av sträng observans bestämdes av reformatorns [Luthers] avvisande hållning. Men å andra sidan hade Melanchton varit mycket starkt intresserad av den astrologiska vetenskapen, och dess utövare försummade sällan då deras verksamhet klandrades eller hotades, att hänvisa till denna imponerande auktoritet. Forsius är också medveten om, att han genom sitt försvar av astrologien stöter en del teologer för huvudet och han bemöter i förväg deras väntade angrepp genom att åberopa såväl Melanchton som den vise konung Salomo vilken i Vishetens bok talar om stjärnornas makt och kraft.

Detta parti om universums allmänna struktur och om himmelens element, som jag nu givit några antydningar om, är utan tvivel *Physicans* mest originella del genom sin kritik av det härskande aristotelisk-ptolemaiska

systemet och sin anslutning till modernare åskådningar, som ännu icke slagit igenom i den officiella universitetsundervisningen och icke på länge skulle göra det.¹⁹

Utgivarens kommentarer

1. Love Kurtén har 1992 i Genealogiska samfundets i Finland tidskrift, *Genos*, gjort troligt att han var från Borgåtrakten och av släkten Aro, som på finska betyder stäpp eller grässlätt. Aronus är alltså en latinisering av släktnamnet. Hans far kan ha hetat Canutus, Knut. Hans fadersnamn var alltså Canuti, Knutsson, och familjenamnet Aro, men någon säker kunskap om hans födelseort och familjenamn går inte att få. Love Kurtén: "Gåtorna kring Sigfrid Aronus Forsius" i *Genos* 63 (1992), 39–41, 59–60.

2. Fredrik Wilhelm Pipping: *Historiska bidrag till Finlands calendariografi* (Helsingfors, 1858), första stycket, 8–140; bilagor A–C (Försvarsskrifter till konsistoriet i Uppsala 1619). Nils Ahnlund: "Daniel Hjort" i *Svensk sägen och hävd. Kulturbilder* (Stockholm, 1928). *Andeliga psalmer och wjsor*, som kom ut 1614, är kända i ett enda defekt exemplar i KB. Det kan vara en nyutgåva av *Een liten psalmbok* (1608) som inte finns kvar i något exemplar. Johan Nordström och Nils Ahnlund var en motvikt till den så kallade källkritiska och positivistiska weibullska historieskrivningen i Lund. Weibull tog avstånd från all tradition och inlevelse som var så betydelsefull för litteraturprofessorn Henrik Schück (1855–1947) och Johan Nordström. Som Frans G. Bengtsson sa: "Av Weibulls läser jag helst frökatalogen".

3. Forsius relation om Daniel Hjorts död, ingiven till konsistoriet i Stockholm, är tryckt i Hjalmar Holmquist: *Svenska kyrkans historia* IV:1 (Stockholm, 1938), 73, samt bihang, 496 f.; Daniel Hjort (–1615) blev känd genom Josef Julius Wecksells sorgespel *Daniel Hjort* (Helsingfors, 1863). Hjort, som belönats med titeln poeta laureatus, är något känd för sin tillfällighetsdiktning. Finska församlingen i Stockholm bildades 1533 och höll först till på Riddarholmen innan man 1725 fick egen kyrka i Lilla Bollhuset i Slottsbacken, där drottning Kristina en gång brukat spela boll. Bondeprofeten Jon som gav upphov till hela rättsprocessen, nämns bara kortfattat på sista sidan i Forsius *Then stora Prognostica* 1619. Att några harmlösa rader om Jon kunde få så svåra konsekvenser är för nutiden obegripligt. Ärkebiskopen Petrus Kenicius (1555–1636) klagar den 16 juni 1615 över att Forsius "så öfvermåttan förolämpar migh". Han skall också från predikstolen i Riddarholmskyrkan ha kallat kyrkoherden i Sankt Nicolai eller Storkyrkan för Judas Iskariot. Domkapitlet i Uppsala yttrar sig den 6 juni 1619 om Forsius utgivna astrologiska skrifter. Se *Rikskanslern Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*, senare avdelningen 12:e bandet: Brev från andlige och lärde (Stockholm, 1930), 20 f. Ibidem, 33 f.

4. Forsius försvarsskrift 1619, även kallad *Scriptum apologeticum*, liksom konsistoriets dom på svenska är tryckta i Pipping: *Historiska bidrag*, bilagor A–C, 129–137. Se n. 2 ovan. Till sitt försvar för astrologin anför Forsius bland andra Luthers närmaste medarbetare Philipp Melanchthon (1497–1560) som inte avvisade astrologin. De flesta läkare var också astrologer vid den här tiden, och väderspådomar erkändes även av de ortodoxa prästerna. Distinktionen mellan astrologi och astronomi hör till en senare tid. Något straff tycks han inte ha fått men miste sin prästtjänst på Riddarholmen.

5. Den svenska *Bondepraktikan* som kom ut första gången 1662 i Sverige och i Tysk-

land redan 1508, blev genom åren en mycket populär bok. Den kom fram till slutet av 1800-talet ut i över femtio upplagor. Efter *Bibeln*, *Katekesen* och *Psalmboken* var *Bondepraktikan* troligen den mest lästa boken i Sverige. Folkböcker med råd om väder och sådd och skörd har en lång historia och förekom i Mesopotamien: "Aftonrodnad vacker natt, morgonrodnad skvätt i hatt." Bondepraktikans första svenska utgivare tog utan angivande av källan in "Människans åldrar" från Forsius översättning från danska av *Speculum vitae humanae: om menniskionnes leffuerne, från thet första hon födhes, in til hennes dödzdagh [...] fordom för hundrat år skriffuit, och nu [...] förswenskat aff S. A. F[orsius]* (Stockholm, 1620). Forsius danska förlaga var Nicolai, alias Mikkel Nielsens, *De vita hominis. Hær begyndher en lidel bogh. Hwilcken ther trachterer om alth menniskens leeffneth. Fran thz fförsthæ som meniscken ffødhes. Och til hans ydersthæ døde Dag [...]*. Michaels översättning 1514 bygger på den spanske 1400-talsbiskopen Rodericus Zamorensis, *Speculum vitae humanae*, en senmedeltida lärodikt, som presenterar sig som en spegel att skåda sig i för alla som vill uppnå själens frälsning. Se även Erland Hjærne: "Vid läsningen av Forsius *Speculum Vitae Humanae*" i *Språk och stil* XIV (Uppsala, 1914). Se även Julius Paludan: "Til Oplysning om et Par aeldre svenske Digte" i *Samlaren* 1897, 91–101. Online: <https://archive.org/details/den-kbd-pil-130017586646-001/page/n9/mode/2up>; <https://biografiskleksikon.lex.dk/Michael>. Digitaliserad utgåva av det danska originalet: <https://archive.org/details/den-kbd-pil-130017586646-001/page/n9/mode/2up>.

6. Föredraget hölls 1935 enligt överskriften. Det skulle dröja ända till 1952 innan Forsius *Physica* kunde tryckas. Vad denna fördröjning berodde på är okänt. Sigfrid Aronus Forsius *Physica* finns även i några samtida avskrifter (cod. Holm. D 76), utg. Johan Nordström (Uppsala, 1952).

7. Nordströms avskrift av Forsius tillägnan till Gustav II Adolf i *Prognostica [...]* *til thet årh Christi 1614*, som är bifogad *Almanackan 1614* är ej ordagrant återgiven. Han gör ett sammandrag av det viktigaste. Stavningen är dessutom moderniserad. De Alfonsinska tabellerna (latin: *Tabulae Alphonsinae*) är en historisk astronomisk tabellsamling, en så kallad efemerid, för att astrologer skulle kunna beräkna planetpositionerna i ett horoskop. Tabellen utarbetades i slutet på 1200-talet i Toledo på uppdrag av Alfons X av Kastilien. Verket utgör den första astronomiska tabellsamlingen i det kristna Europa.

8. Sigfrid Aronus Forsius *Minerographia* från 1643 har utgivits i faksimil (Helsingfors, 1973).

9. Johannes Magirus: *Physica peripatetica* (Francofvrti, 1597), utkom i många upplagor under 1600-talet. Det som är intressant och sammanfattar hela Forsius natursyn är antagligen att han, som Paracelsus och flera andra, utslöt elden ur elementens krets. Han hänvisar där till de äldsta föraristoteliska naturfilosoferna i Grekland. Om himlen ersätter elden i den sublunära världen så har den integrerats med det jordiska, vilket passade med astrologins idéer.

10. Forsius: *Physica*, 8.

11. Forsius: *Physica*, 74.

12. Forsius kan tidigt ha varit kopernikan, men tvingades som många andra ta hänsyn till de bokstavstroende teologerna som avvisade den heliocentriska världsbilden. Att Forsius på allvar skulle ha trott, att solen stannade i Ajalons dal, är inte troligt. GT, Josua 10:12–13.

13. Paracelsus, alias Filippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541), var en schweizisk läkare, alkemist och naturfilosof som införde den

kemiska farmakopén i medicinen. Se Sten Lindroth: *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt* (Uppsala, 1943). Den sengrekiske Hermes Trismegistus identifierades som den egyptiske guden Thot och gav namn åt de hermetiska skrifterna. Olaus Magnus (1490–1557), död i Rom, var en svensk präst, biskop av Uppsala katolska stift samt diplomat, humanist, etnolog och kartograf. Känd för sin *Historia om de nordiska folken* (Stockholm, 1976); flera upplagor i översättning.

14. Conrad Gesner (1516–1565), schweizisk naturforskare och professor vid universitetet i Lausanne och Zürich. Hans *Historiae animalium*, utkom i fem delar 1551–1587.

15. Forsius: *Physica*, 280 f. Nordström har moderniserat stavningen.

16. Forsius: *Physica*, 139–140.

17. Klaudios Ptolemaios (ca 90–170), grekisk astronom, geograf och matematiker verksam i Egypten. *Tetrabiblos in the translation of William of Moerbeke. Claudii Ptolemaei Liber iudicialium*, red. Gudrun Vuillemin-Diem & Carlos Steel (Leuven, 2015). All senare västerländsk astrologi utgår från *Tetrabiblos*. Forsius hänvisar ofta till Cardanus i sina skrifter.

18. Forsius: *Physica*, 104. Nordström har här gjort en sammanfattning av Forsius text med moderniserad stavning. Detta var 17 år före *Physicans* publicering.

19. Luther skämtade i sina *Bordssamtal* med stjärntydarna: ”Att jag skulle bli en förrymd munk och gifta mig med en förrymd nunna, vilken stjärntydare skulle ha kunnat förutsäga det”. Motståndare till astrologin i Sverige vid denna tid var Johannes Rudbeckius i en predikan 1622, Laurentius Paulinus Gothus och Martin Olavi Stenius. Paulinus Gothus har i sitt stora verk *Ethicae christianae* från 1617 och 1633 ett långt kapitel om vidskepelsen, kallat ”Magia illicita”. Den som är intresserad av att läsa om detta hänvisas till Kjell Lekeby: *Martinus Olavi Stenius. Disputation om de astrologiska förutsägelseernas osäkerhet och fåfänglighet* (Stockholm, 1993); idem: *I Lejonets hjärta. Drottning Kristina och stjärntydarna* (Stockholm, 2001); samt artikeln ”Astrology in the early modern period in Sweden”, i Henrik Bogdan & Olav Hammer (red.): *Western Esotericism in Scandinavia* (Leiden, 2016).

Att förstå globaliseringen utifrån ett samtidshistoriskt perspektiv

MICHAEL GODHE* & MAGNUS RODELL**

Begreppet globalisering har använts som en universalförklaring till de mest skilda fenomenen de senaste decennierna. Samtidigt har begreppet karaktäriserats som omöjligt att definiera eftersom det egentligen inte förklarar någonting alls.¹ Oavsett vilket har globaliseringen som fenomen och föreställning letat sig in i både det akademiska och vardagliga språkbruket. I denna artikel diskuterar vi hur det är möjligt att undersöka och förstå globaliseringen utifrån ett samtidshistoriskt perspektiv. Med globalisering avser vi gränslösa ekonomiska och kulturella flöden, som intensifierats genom kommunikationsteknologiska revolutioner. Den handlar om flöden av pengar, varor, människor och kulturartefakter. I sin bok *Globalization* (2007) menar socialantropologen Thomas Hylland Eriksen att större delen av det tidiga 2000-talets värld genom handel, kommunikation och olika typer av rörelse blir alltmer sammankopplad vilket i sin tur får politiska, kulturella och ekonomiska konsekvenser.²

I detta sammanhang går det inte heller att ta geografiska enheter som exempelvis nationen för givna. Den ekonomiska globaliseringen anser många vara ett faktum (med rötter i kapitalismens expansion under 1800-talet) men tolkningarna om vad den innebär går isär och är ofta starkt ideologiskt präglade.³ Vad gäller såväl ekonomiska som kulturella flöden pekar många på att det inte är ett nytt fenomen. Vissa menar att den ekonomiska globaliseringen har gynnat utvecklingen, andra menar att den skapat ojämlikheter och skarpa hierarkier beroende på var i världen man bor.⁴

*Docent i kultur- och mediegestaltning, Linköpings universitet, michael.godhe@liu.se

**Docent i idéhistoria, Södertörns högskola, magnus.rodell@sh.se

Globaliseringens idéhistoriska rötter

Inom idéhistorisk forskning har det under senare år etablerats en diskussion om globaliseringens idéhistoriska rötter. Sudipta Kaviraj menar att det finns klara förbindelser mellan den globalitet vi erfar i samtiden och den globalitet vi söker efter i historien. ”The brute fact of the global may have increased our sensitivity to the global networks of the past”.⁵ I linje med detta menar Alan Megill att fenomenet framträder i *Det kommunistiska manifestet* från år 1848. Även om globaliseringsbegreppet i sig inte användes sågs kapitalismens produktivkrafter som en universaliserande kraft som spreds från Europa till övriga världen: ”These forces were taken to be global – that is, they were seen not as attached to any particular nation or culture but as the manifestation of a universal process.”⁶ Megill förstår därmed 1800-talets kapitalism i termer av globalisering.

I läromedel inom svensk idéhistoria har globaliseringsbegreppet flyttats ännu längre tillbaka i historien. I kursboken *Globaliseringens idéhistoria* (2006) föranleder begreppet Svante Nordin att skriva ett slags komprimerad världshistoria med början i de första civilisationerna. Det går också att argumentera för att den katolska kyrkan under 1200- och 1300-talen utgjorde ett slags global makt i den då av västerlandet kända världen. Det vanliga är dock att globaliseringens historia anses börja med upptäcktsresorna och kolonialiseringen av den amerikanska kontinenten under 1500-talet.⁷ Den övergripande poängen här är enkel – att visa att globaliseringen som fenomen äger en lång rad historiska släktingar.

När Svante Nordin explicit adresserar begreppet globalisering i sin kursbok, färdas det tillbaka ända till de fornhistoriska kulturerna. Ett annat exempel är antologin *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria* (2000) där företrädesvis utomeuropeisk idéhistoria står i fokus och där många av artiklarna behandlar såväl fornhistorisk som förmodern tid.⁸ Detta förhållningssätt formuleras även av Mohammad Fazlhashemi: ”Globalisering är ett fenomen som förknippas med det moderna samhället och dess moderna kommunikation, men det är i lika hög grad rimligt att tala om en förmodern globalisering.”⁹ I dessa exempel görs det tydligt att begreppet inte entydigt reserveras för de förhållanden som rått i världen sedan kalla krigets slut, utan att globala flöden – ekonomiska och kulturella – kan härledas längre bakåt tiden.

I antologin *Global intellectual history* (2013) tar redaktörerna Samuel Moyn och Andrew Sartori ett samlat grepp på olika tillvägagångssätt kring globaliseringen och dess betydelse i historieskrivningen. Redaktörerna skiljer mellan tre olika ingångar till att studera det globala. Det första tillvägagångssättet handlar om att använda begreppet global som ett transhistoriskt metaperspektiv som öppnar upp för komparativa studier av

olika kulturer som inte nödvändigtvis behöver stå i förbindelse med varandra. Redaktörerna konstaterar att en minsta förståelse av en global idéhistoria kort och gott kan handla om en mer inkluderande historieskrivning som ser till variationen i olika intellektuella traditioner och som breddar tänkandets sammanhang och förutsättningar. Genom jämförelsen blir de olika kulturernas särart ännu tydligare.¹⁰ En andra ingång handlar om intellektuella och kulturella utbyten, där vissa begrepp får en annorlunda betydelse när de färdas geografiskt. Här handlar det om flöden i en väldigt konkret mening, och om att *överhuvudtaget* adressera rörelse och dess betydelse. Studiet av hur texter och ord från en plats togs emot på en annan utgör en möjlighet utifrån vilken det går att skapa en global begreppshistoria.¹¹

Vad gäller historien om kommunikationers utveckling konstaterar Moyn och Sartori att det genom ”technologies of transmission” som post och telegraf under 1800-talet togs ”a quantum leap”.¹² Hur långt man än vill utsträcka kronologin kommer man för eller senare behöva konfrontera det faktum att förbindelserna radikalt intensifierades från just 1800-talet och framåt. I dag är det knappast kontroversiellt att hävda att intensiteten, hastigheten och frekvensen i kommunikationer i början av det tjugoförsta århundradet knappast äger några historiska motsvarigheter. Det tredje tillvägagångssättet handlar om att det globala utgör en civilisatorisk nivå eller skala som de aktörer som studeras själva använder sig av. Här undersöks medvetenheten om och framväxten av det globala som ett civilisatoriskt tillstånd – ett fenomen om i sig är möjligt att studera som ett historiskt problem. Sheldon Pollock har exempelvis påpekat att det inte är nödvändigt att förutsätta moderniteten för att kunna studera det universella och globala i olika traditioners världsbilder.¹³ Kosmopolitismen är ett välkänt exempel på en tradition som har antika rötter.¹⁴

Även om Moyn och Sartori hävdar att det globala bör studeras i ett längre historiskt perspektiv menar vi att det är fruktbart att även arbeta med ett snävare samtidshistoriskt sammanhang. För det första har studier av de mer samtida processer som globaliseringsbegreppet formulerats för att synliggöra varit föremål för betydligt mindre intresse inom idéhistorisk forskning.¹⁵ För det andra är globaliseringen rent begreppshistoriskt ett betydligt senare fenomen. Även om Megill kan spåra något som erinrar om ett ’globalt medvetande’ i *Det kommunistiska manifestet* var det först efter det kalla krigets slut som begreppet globalisering aktualiserades och konceptualiserades för att förklara vikten av intensifierade ekonomiska och kulturella globala flöden som innefattar större delar av världen. För att förtydliga: Mark Poster har i ett sammanhang påtalat att under 1700-talet var begreppet kosmopolitism något som bestämdes och kunde uppnås enbart med förnuftet. I början av 2000-talet är människor kosmo-

politiska i en mycket mer direkt mening i och genom sina vardagliga handlingar. En central skillnad är sålunda att det såväl 1750 som 2000 fanns en explicit diskussion där man talade i termer av ett och samma begrepp, låt vara att betydelseerna förstås kunde variera.¹⁶ Detta utgör en tydlig skillnad mot globaliseringsbegreppet som började nyttjas explicit som beskrivande begrepp under 1990-talet. Begreppet har förvisso en rad historiska släktingar i kosmopolitism- och internationalismbegreppen men själva ordet är en nyare skapelse.

Globaliseringen som ett socialt föreställningsfält

Samuel Moyn inskräper hur representationer är konstitutiva för den sociala ordningen, det vill säga hur vi handlar och förstår världen, samtidigt som de begrepp och idéer som dessa representationer innehåller är situerade i den sociala ordningen.¹⁷ I *Media representation and the global imagination* (2012) inskräper Shani Orgad ännu tydligare att mediala representationer inte bara avspeglar en redan existerande globaliseringsprocess, utan på samma gång skapar denna process.¹⁸ Detta menar vi bör vara en central teoretisk utgångspunkt i såväl samtidsorienterad som historisk forskning kring idéer, attityder och föreställningsvärldar. Orgad lyfter fram att medialiseringar av globaliseringen bidrar till att skapa en global föreställningsförmåga som möjliggörs genom ”an ongoing process of symbolic construction of the real and the possible in image and narrative”.¹⁹

Orgad betonar hur viktiga dessa mediala representationer av en globaliserad värld är för formerandet av en vardagsorienterad kollektiv föreställningsförmåga. Så kan till exempel nyhetsrapportering på CNN kring nyårsfirande runt om i världen analyseras som ett visst sätt på vilket världen konstrueras. Geografiskt börjar nyhetsrapporteringen i Sydney och följs sen av bilder från städer som Tokyo, Peking, Moskva, Berlin, Paris, London och New York. Ett av de budskap som produceras handlar om global likhet och samtidighet. Länder och städer förenas såväl diskursivt som visuellt genom firandet av samma högtid. Nyårsfirandet fungerar som ett symboliskt kitt som möjliggör ”the various cities and countries to be brought into a coherent narrative”.²⁰

Ett annat exempel som visar hur det globala konstrueras handlar om hur webbkameror kommunicerar och producerar berättelser om urban rumslighet i en globaliserad värld. Amanda Lagerkvist diskuterar hur webbkameror i Shanghai iscensätter en berättelse om modernitet där ”regionen tycks frikopplad från den geografiska platsen” och sålunda kopplad till ett globalt flöde och mediebruk. Mediebruket blir en ”social praktik” som samtidigt är ”konstitutivt för rummets sociala produktion”. Det är världens mobila och uppkopplade befolkning som uppmärksammar

Shanghais dramatiska förändringsprocess. När de beresta kosmopoliterna genomför sin virtuella resa ”produceras också staden som en global stad”.²¹

Orgad påpekar att ”the power of media representations lies in the creation of a certain environment of images, narratives and sensations that become the resources that shape what we know and get to know about the world”. Våra föreställningar om hur världen är beskaffad eller konstituerad får vi med andra ord genom olika mediala representationer, som har makten att skapa föreställningar som går utanför våra lokala och direkta erfarenheter. Detta är, enligt Orgad, vad som kan kallas för en global föreställningsförmåga (imagination).²² När denna föreställningsförmåga övergår till att bli förgivettagen har den transformerats till ett kulturellt eller socialt föreställningsfält (imaginary).²³ Som Moyn har understrukit förbinder begreppet social imaginary representationer med den social ordningen (praxis). Representationer är – återigen – inte passiva avspeglningar av den rådande sociala ordningen utan konstitutiva i sig: ”It is not the purpose of the social imaginary to suggest that intellectuals found the social order, only that concepts that elites may well theorize most explicitly pervade the social order and structure its conflicts.”²⁴

På så vis kan man också, menar Manfred B. Steger, hävda att ”a new global imaginary is on the rise” som destabiliserar föreställningar om nationen och dess tydliga gränser: ”the global imaginary destabilizes the grand political ideologies codified by social elites during the national age”. Det förändrade idélandskapet är intimt relaterat till ”the forces of ’globalization’, defined here as the expansion and intensification of social relations across world-time and world-space”. Den ideologikritiskt orienterade Steger menar att uppkomsten av globala föreställningsfält har fått sin tydligaste politiska artikulering i de ideologiska anspråken hos de samtida sociala eliter som residerar i våra globala städer.²⁵

Utifrån Steger och Hylland Eriksen går det att skala ner vad som kallas för ett globalt föreställningsfält till en minsta gemensamma nämnare. Denna finns mer eller mindre uttalad som en grundförutsättning för diskussionerna om vad globaliseringen innebär: ”increased interconnectedness and increased awareness of it”.²⁶ Något liknande formulerade Roland Robertson redan 1992: ”Globalization as a concept refers both to the compression of the world and the intensification of consciousness about the world as a whole”.²⁷ Å ena sidan pågår ekonomiska och kulturella globala processer, å andra sidan finns en medvetenhet om att dessa processer pågår. Men vad dessa processer betyder och innebär är omstritt.²⁸

Denna medvetenhet om att ett globalt förhållande råder kan sägas vara globaliseringsdiskussionens minsta gemensamma nämnare, och har alltså, enligt vår mening, tagit karaktären av ett globalt föreställningsfält (imaginary) – det vill säga något förgivettaget som inte ens behöver artikuleras.

Sist men inte minst: medvetenheten om ett globalt förhållande förändrar också den akademiska praktiken, därav exempelvis det nyvaknade intresset för en historieskrivning som förhåller sig till globala faktorer.²⁹

Att undersöka globaliseringens idéhistoriska rötter samt att ställa frågor om vilka likheter och skillnader som finns mellan forna tiders kontakter mellan olika civilisationer och dagens globala flöden är naturligtvis legitima forskningsfrågor. Men den bidrar inte särskilt mycket till att förklara hur vi i dag förhåller oss till den amorfa företeelse som går under namnet globalisering. I den amerikanska antologin *Rethinking modern European intellectual history* (2014) pläderar redaktörerna Darin M. McMahon och Samuel Moyn för att idéhistoria i dag inte enbart kan begränsa sig till ett studium av traditionella idéer och dess flöden genom historien. Snarare menar de att idéhistoriker måste förena analys av begrepp och idéer med sociala och kulturella praktiker. För att förstå hur ett begrepp som globalisering används i dag behöver man också se hur föreställningar kring detta begrepp sätts i cirkulation och ingår i sociala praktiker. Ämnet är naturligtvis långt ifrån uttömt med detta och vår förhoppning är att vår diskussion ska inspirera till ytterligare forskning och teoribildning.

Noter

1. För en problematisering av dessa ytterlighetspositioner se exempelvis Håkan Thörn: *Globaliseringens dimensioner. Nationalstat, världssamhälle, demokrati och sociala rörelser* (Stockholm, 2002), kapitel 1; Thomas Hylland Eriksen: *Globalization. The key concepts* (Oxford & New York, 2007).

2. Se Hylland Eriksen: *Globalization*, 69-89; jfr André Jansson: *Globalisering. Kommunikation och modernitet* (Lund, 2010 [2004]), 14.

3. Se t.ex. Manuel Castells: *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur*. Band I: Nätverkssamhällets framväxt (Göteborg, 1998 [1996]); Ulrich Beck: *Vad innebär globaliseringen? Missuppfattningar och många möjliga politiska svar* (Göteborg, 1998 [1997]), särskilt 152-164; Fredric Jameson: "Preface", och Liu Kang: "Is there an alternative to (capitalist) globalization? The debate about modernity in China" i Fredric Jameson & Masao Miyoshi (red.): *The cultures of globalization* (Durham NC & London, 1998); David Held & Anthony McGrew: "The great globalization debate. An introduction" i David Held & Anthony McGrew (red.): *The global transformations reader. An introduction to the globalization debate* (Cambridge, 2000).

4. Inom en del av forskningen görs ekonomiska faktorer till den primära drivkraften. Se exempelvis Manfred B. Steger: *Globalization. A very short introduction* (Oxford, 2009 [2003]), ix-xi, 38-57.

5. Sudipta Kaviraj: "Global intellectual history. Meanings and methods" i Samuel Moyn & Andrew Sartori (red.): *Global intellectual history* (New York, 2013), 317.

6. Alan Megill: "Globalization and the history of ideas" i *Journal of the History of Ideas* 66:2 (2005), 179-182 (cit. 179-180).

7. Robbie Robertson: *The three waves of globalization. A history of a developing global consciousness* (London & New York, 2003), 4, 49-77 et passim; Peter N. Stears: *Globa-*

lization in world history (London, 2010); Jan Nederveen Pieterse: *Globalization & culture. Global mélange*, 2nd ed. (Lanham MD, 2009).

8. Mohammad Fazlhashemi, Anders Öckerman & Ronny Ambjörnsson (red.): *Vidgade vyer. Globalt perspektiv på idéhistoria* (Lund, 2000).

9. Mohammad Fazlhashemi: "Muslimsk guldålder och förmodern globalisering", i *Humanistportalen*, 27/2 2010, <http://www.humanistportalen.se/artiklar/idehistoria/muslimsk-guldalder/>, besökt 2/7 2021.

10. Samuel Moyn & Andrew Sartori: "Approaches to global intellectual history" i Moyn & Sartori (red.): *Global intellectual history*, 5, 7.

11. *Ibid.*, 5, 10–11.

12. *Ibid.*, 10.

13. Sheldon Pollock: *The language of the Gods in the world of men. Sanskrit, culture, and power in premodern India* (Berkeley CA, 2006). Jfr Moyn & Sartori: "Approaches to global intellectual history", 17.

14. För en diskussion av relationen mellan globalisering och kosmopolitism se Rebecka Lettevall: "The idea of *Kosmopolis*. Two kinds of cosmopolitanism" i Rebecka Lettevall & My Klockar Linder (red.): *The idea of Kosmopolis. History, philosophy and politics of world citizenship* (Huddinge, 2008), 13, 16, 29; Rebecka Lettevall & Kristian Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason. Timing and spacing the concept of world citizenship* (Bern, 2014), 6, 10, 16; och Frank Ejby Poulsen: "Anacharsis cloots and the birth of modern cosmopolitanism" i Lettevall & Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason*, 91–95.

15. I antologin *Global intellectual history* är det få av artiklarna som fokuserar på samtida förhållanden.

16. Mark Poster: "Global media and culture" i A. Anness, Lane Hall & Patrice Petro (red.): *Beyond globalization. Making new worlds in media, art, and social practices* (New Brunswick NJ, 2012), 16–17.

17. Samuel Moyn: "Imaginary intellectual history", i Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford, 2014), 117.

18. Shani Orgad: *Media representation and the global imagination* (Cambridge, 2012), 7.

19. *Ibid.*, 3.

20. *Ibid.*, 140.

21. Amanda Lagerkvist: "Mediastadens retorik. Webbkameror i framtidsstaden Shanghai" i Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.): *Berättande i olika medier* (Stockholm, 2008), 311–338 (första citatet 316, övriga 329–330).

22. Orgad: *Media representation and the global imagination*, 41–51 (citat, 41).

23. Jfr Charles Taylor: "Modern social imaginaries" i *Public Culture* 14:1 (2002), 106.

24. Moyn: "Imaginary intellectual history", i McMahon & Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history*, 120.

25. Manfred B. Steger: *The rise of the global imaginary. Political ideologies from the French Revolution to the global war on terror* (Oxford, 2008), viii–ix.

26. Eriksen: *Globalization*, 4.

27. Roland Robertson: *Globalization. Social theory and global culture* (London, 1992), 8; jfr Eriksen: *Globalization*, 4.

28. Pieterse: *Globalization & Culture*, 7–8.

29. Vilket inte minst illustreras av den sedan 2006 utkommande tidskriften *Journal of Global History*.

Tidskriften *Le Débat*

1980–2020

TOMAS WEDIN*

I september 2020 gavs det sista numret ut av den franska tidskriften *Le Débat*. Under de fyra decennierna som tidskriften utgivits har den utgjort en grundbult i det intellektuella livet i Frankrike. När många andra liberalt sinnade okritiskt hyllade den liberala demokratin segertåg, och andra framhävde vilka möjligheter för demokratin och individen som de ”stora narrativens” död skulle medföra, har *Le Débat* redan från starten 1980 i stället kontinuerligt fokuserat på de problem och potentiella hot som ett politiskt liv och debatt utan visioner om en annorlunda framtid för med sig. Vid sidan av personerna bakom tidskriften – historikern Pierre Nora (chef), filosofen Marcel Gauchet (chefredaktör), samt deras nära medarbetare historieteoretikern Krzysztof Pomian – har flera tongivande intellektuella lämnat bestående bidrag i frågor rörande historia, politik och samhälle.

Tidskriften startades upp i kölvattnet av efterkrigstidens starkt polemiserade intellektuella klimat, symboliserad av *l'intellectuel engagé*. Det tomrum som uppstod när denna epok led mot sitt slut blev startskottet för *Le Débat*. Upphovspersonerna ville med tidskriften bidra till ett mer konstruktivt samtalsklimat kring samtidens brännande frågor samt slå en brygga mellan akademien och det politiska livet. Det första numret kom ut under våren 1980. Den 19 april samma vår slöt tiotusentals människor upp runt omkring Montparnassekyrkogården för att sörja Sartres bortgång. Inom fyra år hade även Raymond Aron och Michel Foucault gått ur tiden, och 1986 avled Simone de Beauvoir. Med dessa representanter för efterkrigstidens intellektuella klimat var det mer än bara fyra uppslagsrika och karismatiska samhällsteoretiker som försvann. Deras bortgång representerar även slutet på en epok. De nya strömningar som tog form mot slutet av deras liv utmärkte sig inte minst för det som de hade lämnat

*Forskare i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet, tomas.wedin@lir.gu.se

bakom sig snarare än vad rörelserna själva positivt representerade, något som såväl poststrukturalismen som postmarxismens framväxt under 1970-talet vittnar om.

Det var mot bakgrund av denna erfarenhet av ett framväxande vakuum som upphovspersonerna, ivrigt pådrivna av det ledande franske bokförlaget Gallimards dåvarande högste chef Claude Gallimard, började ge ut *Le Débat*. Emot den polemiska och ideologiskt låsta ordning som de menade präglad efterkrigstidens intellektuella landskap, ville de med *Le Débat* skapa en mötesplats där intellektuella från olika politiska läger skulle få konfrontera varandras argument. De ville härigenom bidra till att ersätta efterkrigstidens intellektuella skyttegravsattityd med vad Nora i inledningstexten – ”Que peuvent les intellectuels” – i tidningens första nummer benämner en ”demokratisk” intellektuell ordning. I denna inledande, programmatiska text framhåller han vad han anser var de huvudsakliga problemen med efterkrigstidens intellektuella klimat. Flera av de problem som han pekar på bottnar i ett förhållningssätt där utgångspunkten alltid reduceras till den ideologiska position utifrån vilken en person talar. I stället för ett meningsutbyte mellan olik tänkande, avfärdas kategoriskt vissa frågor och personer som meningslösa att diskutera med.

Vid sidan av en debatt där man sakligt bemöter varandras argument framhåller Nora även det historiska perspektivets särställning för en dynamisk samhällsdebatt: det är endast som i tiden inskrivna och verkande subjekt som vi kan förstå och ta oss an samtidens stora utmaningar. Mot bakgrund av de totalitära erfarenheterna i Europa under 1900-talet finns inget utrymme kvar för den naiva tilltro till framtiden som präglad så många av det moderna samhällets mest tongivande politiska rörelser. Vad vi genomlever, skriver Nora på ett sätt som pekar framåt mot *Les lieux des mémoires*, den antologisvit som han under 1980-talet var redaktör för, är slutet på en epok som präglats av övertygelsen att historien har ett mål. Till den som nu tar vid vill vi med tidskriften, framhåller Nora på de inledande sidorna i dess första nummer, bidra till ett intellektuellt klimat som möjliggör en bättre förståelse för vad det innebär att verka i historien i det framväxande intellektuella klimatet, att historisera sin samtid bortom de olika lockelser om stadier och slutmål som den moderna historiesynen förde med sig, och härigenom bidra till en fördjupad reflektion kring de strömningar som via det förflutna är verksamma i samtiden.

I backspegeln, när vi som läsare i dag vet att till exempel även den inflytelserike marxistiske litteraturvetaren Fredric Jameson bara ett år senare i sin *The political unconscious* (1981) med sin klassiska inledning ”Always historicise” skulle komma att betona historiserandets centrala ställning, blir man såklart nyfiken på hur det diakrona perspektivets företrädare i praktiken kommer till uttryck i tidskriften. Ett särskilt intresse har tid-

skriften ägnat åt de förändringar som det moderna, framtidsorienterade förhållningssättet har genomgått de senaste fyra decennierna, där nuet allt tydligare har kommit att ersätta framtiden som den strukturerande tidshorisonten. Som Nora beskriver det har den ”föreställningsbara [*pen-sable*] framtiden [...] gått under i kölvattnet av katastroferna under vårt sekel, och lämnat oss med en framtid för alltid utan namn och utan ansikte”. Samma typ av ambivalenta tongångar som citatet ger uttryck för genljuder i många av tidskriftens artiklar.

Ett exempel på detta är deras nära medarbetare kulturhistorikern Krzysztof Pomian, vilken tar sig an temat ur flera olika perspektiv. I exempelvis ”Framtidens kris”, vilket är en omskriven version av en presentation som han höll vid kollokvium på temat *Le frontiere del tempo* i Fermo i Italien samma år, framhåller Pomian hur framtidsutsikterna inom flera olika sfärer i samhället antingen kommit att bli alltmer pessimistiska, vilket är fallet med vetenskapen, eller tenderar att försvinna helt som en strukturerande temporal horisont, som i fallet med de moderna ideologierna. Från att ha varit en revolutionär kraft har vetenskapen i samband med de växande insikterna om klimatproblemets omfattning gått mot att bli alltmer konserverande. Och detta parallellt med att den ”reella” sovjetiska formen av socialismen, vilken fjättrad vid det förflutna av en ”frusen retorik... kryddad med demagogiska tics” sedan länge upphört att representera ett framtidslöfte, och i sin militarism alltmer snarast kommit att likna en slags samtida version av Preussen.

I artikeln framhåller Pomian den centrala ställning som den moderna staten och dess institutioner har haft i medierandet och reproducerandet av framtiden som en strukturerande horisont i samhället. Den tidigmoderna staten var en slags politisk-temporal hybrid: å ena sidan fick den sin legitimitet med hänvisning till det förflutna genom monarkernas beroende av kyrkans välvilja i enlighet med idén om kungadömen av Guds nåde, samt de blodsband varigenom de styrande ätterna gjorde anspråk på att inta en särställning; å andra sidan var de orienterade mot framtiden genom sitt befrämjande av handel och statens välmående i enlighet med de nya merkantilistiska idealen. Som en konsekvens av den dubbla revolutionen skulle emellertid denna hybrid komma att alltmer sammansmälta i en mot framtiden orienterad politisk regim under de moderna ideologernas ledning.

Frågan om den moderna, för att använda den beteckning som den franske historikern François Hartog långt senare skulle formulera, ”historicitetsregimens” utslocknande och ersättande av någonting nytt är även en fråga som stått i fokus för tidskriftens chefredaktör Marcel Gauchet. Men där hans båda kollegor närmade sig dessa förändringar utifrån sina kulturhistoriska horisonter, har Gauchet primärt tagit sig an frågan utifrån

ett politisk-teoretiskt angreppssätt. En särställning i hans analyser intar frågan hur förändringarna i den temporala orienteringen under den moderna epoken har samspelat med statens förändrade roll samt de förändringar i relationen mellan individ och kollektiv som skett härigenom. Särskilt tydligt är detta i hans många analyser av de mänskliga rättigheternas förändrade politiska roll i det moderna samhället, från de atlantiska revolutionerna fram till i dag.

Det första steget i sin analys av de mänskliga rättigheternas ställning i det moderna samhället tog han redan i *Le Débats* tredje nummer i sin numera klassiska text ”De mänskliga rättigheterna är inte en politik”. Gauchet skiljer här mellan mänskliga rättigheter som ett slags minimalt ramverk för det politiska handlandet, och den ”maximalistiska” förståelse som han såg växa sig allt starkare mot slutet av 1970-talet, där fokus för politiken kom att reduceras till ett försvar av individens fri- och rättigheter. Denna nya innebörd, argumenterade Gauchet, är ett symptom på och bidrar till en växande oförmåga att orientera sig historiskt och att föreställa sig framtiden som något annorlunda än det rådande, och leder härigenom till en form av presentism. För det politiska livet får detta förödande konsekvenser, då politik per definition är en form av kollektivt handlande där individer går samman för att överskrida sina individuella begränsningar för att ge sin samtid och framtid en önskvärd form. Det exklusiva fokus på individens rättigheter som den maximalistiska positionen vilar på kan av denna anledning aldrig tjäna som tillräcklig grund för politiskt handlande.

Genom sitt politisk-teoretiska angreppssätt öppnar Gauchet härigenom upp en annan väg framåt än den mer sociologiskt och kulturhistoriskt inriktade som den likaledes psykoanalytiskt starkt inspirerade tänkaren Gilles Lipovetsky slog in på under samma period. Flera av de centrala idéerna i hans i den franskspråkiga världen mycket inflytelserika *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain* (1983) presenterades först i en artikel i *Le Débat* nummer 5 från 1980, ”Narcisse ou la stratégie du vide”. De analyser som Gauchet utvecklat har kommit att bli en omistlig referens inte bara i politisk-teoretiska diskussioner rörande mänskliga rättigheter i Frankrike. Via tänkare såsom den amerikanske idéhistorikern Samuel Moyn, vars tidiga analyser av de mänskliga rättigheternas historia bär tydliga spår av Gauchets tänkande, har de kommit att få spridning även i de engelskspråkiga politisk-teoretiska och historiografiska debatterna kring mänskliga rättigheter som rasar sedan ett femtontal år tillbaka.

Tjugo år senare följer Gauchet upp sin första artikel med en ny på temat vad som händer ”När de mänskliga rättigheterna blir en politik”. Nu har fokus skiftat från de motsägelsefullheter som den maximalistiska förståelsen vilar på, till en närmre analys av de mänskliga rättigheternas effekter

på det politiska livet. Det är ett misstag, menar Gauchet, att förstå de mänskliga rättigheternas framfart under perioden 1980 till 2000 primärt som ett epifenomen, som en effekt av de underliggande samhälleliga förändringar som skett, såsom globaliseringens uppluckring av territorialstatens makt och kommunikationsrevolutionen. Den tidigare konkurrensen mellan konservativa, liberala och socialistiska politiska strömningar, allihop präglade av sitt specifika sätt att orientera sig mot det förflutna och framtiden, med sina respektive förståelser för hur någon form av stabilitet kan uppnås i det moderna samhället, har ersatts av ett samförstånd om den självbestämmande individens primat med de mänskliga rättigheterna som underliggande ideologiskt-normativt ramverk.

Problemet med denna nya samhällsordning är att den, i kraft av sitt absoluta normativa avstamp i individen och hennes rättigheter, kringskar våra möjligheter att förstå individens tillblivelse i ett historiskt och socialt sammanhang. I kontrast till exempelvis arbetarrörelsen, vilken genom sin idé om klassamhällets inneboende motsättningar och självförståelse som ett historiskt subjekt inspirerade flera generationer av arbetare till förkovran inom de mest skiftande fält, genererar de mänskliga rättigheterna som bas för de nya progressiva rörelserna inte tillnärmelsevis samma positiva földeffekter. Där arbetarrörelsen mobiliserade till en historiskt och socialt förankrad politisk kamp, framstår kraven på mänskliga rättigheter snarare som en moralisk kamp för en fritt svävande idé om rättvisa här och nu. De nya rörelserna underskattar och underminerar härigenom, menar Gauchet, möjlighetsvillkoren för sin existens, vilka samtliga är knutna till den starka stat som under flera sekler vuxit fram inom ramen för den westfaliska ordningen av territorialstater. Och det är just genom det glapp, mellan å ena sidan de krav som formuleras i de mänskliga rättigheternas namn och å andra sidan de historiska och sociala förutsättningarna för deras starka ställning i samhället, som Gauchet menar att de har en snedvridande verkan på vårt sätt att förstå oss själva i historien och i samhället. Den liberala demokratin baserad på en maximalistisk förståelse av de mänskliga rättigheterna underminerar på så vis de historiska och sociala villkoren för sin egen existens.

I tidskriftens sista nummer från september 2020 återkommer Gauchet till temat i texten ”À la découverte de la société des individus”. Han vidareutvecklar här temat om hur det rättighetsbaserade samhället alstrar en ny typ av psykisk struktur hos medborgarna. Med de mänskliga rättigheternas ställning som den oförmedlade grunden för samhället sker en tyngdpunktsförskjutning från en ordning där individens frihet uppfattas som en produkt av en viss institutionell form, mot en ordning där individ och institution ses som två poler med skilda intressen. I det moderna samhället syftade de offentligt kontrollerade samhällsinstitutionerna till att

förmedla en anknytning till det gemensamma, genom vilken individen rustades för att överskrida sina partikulära intressen.

En konsekvens av den nya politiska ordning som tagit form, där det abstrakta rättighetsbärande subjektet utgör den självklara utgångspunkten, är att det individuella psykets emotionella riktning i allt mindre utsträckning präglas av de institutioner som tidigare starkt bidragit till att ge det en form och riktning. Det är i detta ljus vi ska förstå konfliktlinjen mellan den liberalt sinnade som förordar ett gränslöst, öppet samhälle, och de som i sin oro för sin egen utsatthet pläderar för ett slutet samhälle i vad man uppfattar vara ”folkets” ogrumlade intresse, såsom det kommer till uttryck inom exempelvis den auktoritära populismen. Sina många olikheter till trots kan båda dessa positioner förstås som effekten av en samhällsordning där de enskilda medborgarna under fyra decennier har blivit tilltalade som oavhängiga individer. Vad det enligt Gauchet rör sig om är två variationer på en och samma form av privatiserade psykiska ekonomi: båda två alarmerande oförmögna att ta sig an vår tids stora utmaningar utifrån ett historiskt förankrat helhetsperspektiv på samhället.

I den engelskspråkiga delen av världen har flera av de i franskt intellektuellt liv centrala aktörer som kan kopplas till tidskriften hamnat i skymundan bakom *French Theory* och de så kallade ”nya filosoferna”. Vissa försök av har gjorts för att sprida deras idéer till en vidare publik av bland annat den amerikanske idéhistorikern Mark Lilla via serien ”New French Thought”, utgiven på Princeton University Press, där flera tänkare med nära kopplingar till *Le Débat* har översatts, och indirekt har, som nämnts, flera idéer och teoretiska poänger förts vidare av tänkare som Samuel Moyn. Diskussionerna i *Le Débat* är emellertid inte endast intressanta tack vare sitt idéinnehåll – vilket i ljuset av den djupa kris som den liberala demokratin genomlider förvisso i sig är ett fullgott skäl för att söka sig till tidskriften – utan är minst lika relevant som ett tidsdokument över denna omvälvande period i både Frankrikes historia och världen i övrigt. För alla med ett intresse för franskt intellektuellt liv under de sista decennierna är *Le Débat* en omistlig källa.